

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Νομική Σχολή Αθηνών
Ενιαίο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ)
Κατεύθυνση Δημόσιο Δίκαιο
Μάθημα: Ευρωπαϊκό και Συγκριτικό Δημόσιο Δίκαιο
Ακαδημαϊκό έτος 2017 – 2018

**« Ευρωπαϊκή Ένωση και εθνική κυριαρχία:
Συναιρώντας τα αδύνατα; »**

Διδάσκων καθηγητής: Γιώργος Γεραπετρίτης

Επιμέλεια: Ελένη Σπυριδούλα Αυγέρη

Αθήνα,

Φεβρουάριος 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Εισαγωγή.....	4
II. Η αρχή της υπεροχής.....	4
A. Έννοια.....	4
B. Νομολογική κατασκευή από το ΔΕΚ.....	5
III. Η υποδοχή της αρχής της υπεροχής από τα κράτη – μέλη.....	8
A. Που τη θεμελίωσαν.....	8
B. Η αντίδραση στην υπεροχή έναντι του εθνικού Συντάγματος.....	9
Γ. Αρμοδιότητα της αρμοδιότητας.....	9
Δ.. Περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας.....	10
IV. Σημείο σύγκλισης - συναίρεσης : η συνταγματική ταυτότητα.....	11
A. Έννοια.....	12
B. Χαρακτηριστική νομολογία.....	14
Γ. Η πρό(σ)κληση για αλλαγή θεώρησης.....	18
Δ. Προς επίτευξη της σύγκλισης – Ο ρόλος του εθνικού δικαστή.....	18
V. Συμπεράσματα.....	20
Βιβλιογραφία.....	21

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

αρ.	άρθρο
ΔΕΚ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΕ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
επ.	επόμενα
ΕφημΔΔ	Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (περιοδικό)
ΘΠΔΔ	Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ό.π.	όπου παραπάνω
παρ.	παράγραφος
ΣΕΕ	Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Ένωσης
σελ.	Σελίδα
σκ.	σκέψη
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας
ΣυλλΝομ	Συλλογή Νομολογίας
τ.	τεύχος
BVerfGE	Bunnderverfassungsgerichtsentscheidung (Απόφαση Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου)
CMLRev	Common Market Law Review (περιοδικό)
ELRev	European Law Review (περιοδικό)

I. Εισαγωγή

Ο προσδιορισμός της σχέσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τα κράτη – μέλη αποτελεί ένα από τα πιο πολύπλοκα και δυσχερή ζητήματα, ταυτόχρονα, όμως, αποτελεί και μια πρόκληση για τη διατήρηση των ισορροπιών μεταξύ τους.

Η δημιουργία μιας ιδιαίτερης αυτόνομης έννομης τάξης, με δικά της όργανα και δικαιικούς κανόνες, η παραχώρηση μέρους της κυριαρχίας από τα κράτη προς αυτήν, η πρόσληψη της Ένωσης ως υπερεθνικού οργανισμού καθώς και οι διαδικασίες που εφαρμόζονται εντός της Ένωσης είναι τα στοιχεία που καταδεικνύουν την ιδιαίτερη φύση της ως ενός *sui generis* μορφώματος και αναδεικνύουν την προβληματική της διαμόρφωσης των σχέσεων μέσα σε αυτή.

Σε αυτό το πλαίσιο θα αναλυθεί η αρχή της υπεροχής, ως ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η σχέση μεταξύ των κανόνων των δύο τάξεων, η αντίδραση των κρατών – μελών και η προοπτική μιας νέας θεώρησης αυτής της σχέσης.

II. Αρχή της υπεροχής

A. Έννοια

Ήδη από πολύ νωρίς στην ιστορία της Ένωσης έγινε αντιληπτό ότι η επιβίωσή της θα εξαρτιόταν κυρίως από τη σχέση που θα ανέπτυξε με τα κράτη – μέλη της¹. Κρίσιμη έννοια σε αυτή τη σχέση αποτέλεσε η αρχή της υπεροχής.

Σύμφωνα με την αρχή αυτή, όταν υπάρχει ‘σύγκρουση’ μεταξύ εθνικής και ενωσιακής διάταξης, που αξιώνουν και οι δύο την εφαρμογή τους σε συγκεκριμένη περίπτωση, το δίκαιο της ΕΕ υπερισχύει έναντι του εθνικού δικαίου του κράτους – μέλους, οποιασδήποτε φύσης κι αν είναι αυτό, το οποίο μάλιστα παραμερίζεται και μένει ανεφάρμοστο.

Η αρχή αυτή συνδέεται άρρηκτα και με την αρχή της αυτονομίας και της άμεσης ισχύος του ενωσιακού δικαίου². Η υιοθέτηση των παραπάνω αρχών αποτελεί βασικό τρόπο ουσιαστικής και απρόσκοπτης³ λειτουργίας της Ένωσης, η οποία απαιτεί την ενιαία και ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου της. Εξάλλου, τονίζεται ότι εφόσον σκοπό της Ένωσης αποτελεί, κατ’ αρχήν, η προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης, με την εγκαθίδρυση μιας κοινής αγοράς και η επίτευξη οικονομικής ευημερίας των

---

1 Αστέρης Δ. Πλιάκος, Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σελ. 332

2 Λίνα Παπαδοπούλου, Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: Το Ζήτημα της ‘Υπεροχής’, Εκδόσεις Αντ. Ν Σάκκουλα Αθήνα Κομοτηνή, 2009, σελ. 112

3 Α. Πλιάκος, ό.π., σελ. 332

λαών, μια a la carte εφαρμογή των ενωσιακών διατάξεων από τα κράτη μέλη θα διατάρασσε αυτή την ομοιόμορφη ισχύ του και κατ' επέκταση και το ίδιο το οικοδόμημα της ΕΕ και την πραγμάτωση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

B. Νομολογιακή κατασκευή από το ΔΕΚ

Η αρχή της υπεροχής δεν είναι ρητά διατυπωμένη στις Συνθήκες. Στην Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη είχε γίνει προσπάθεια ρητής και ειδικής διατύπωσης της⁴. Η σχετική διάταξη, όμως, δεν υιοθετήθηκε από τη Συνθήκη της Λισαβόνας, στην οποία περιλαμβάνεται απλώς μια Δήλωση σχετικά με την υπεροχή.⁵

Από πολύ νωρίς, όμως, η αρχή της υπεροχής διαπλάστηκε και διατυπώθηκε από το ΔΕΚ, το οποίο με σειρά αποφάσεων του την διακήρυξε, την θεμελίωσε και την καθιέρωσε.

Μία από τις σημαντικότερες αποφάσεις του ΔΕΚ αποτελεί η Van Gen den Loos (C-26/62)⁶. Σε αυτή την ολλανδικών ενδιαφερόντων υπόθεση τέθηκε το ζήτημα της

---

4 Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος για την Ευρώπη – άρθρο Ι – 6 ΕΣΣ « Το δίκαιο της Ένωσης – Το Σύνταγμα και οι κανόνες δικαίου που θεσπίζονται από τα θεσμικά όργανα της Ένωσης στο πλαίσιο της άσκησης των αρμοδιοτήτων που της απονέμονται υπερισχύουν του δικαίου των κρατών μελών».

5 “17 Δήλωση σχετικά με την υπεροχή: Η Διάσκεψη υπενθυμίζει ότι, σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι Συνθήκες και το δίκαιο που θεσπίζεται από την Ένωση βάσει των Συνθηκών υπερισχύουν του δικαίου των κρατών μελών, υπό τους όρους που ορίζονται στην εν λόγω νομολογία.”

Επίσης, η Διάσκεψη αποφάσισε να προσαρτηθεί στην παρούσα τελική πράξη η γνωμοδότηση της Νομικής Υπηρεσίας του Συμβουλίου σχετικά με την υπεροχή, η οποία περιλαμβάνεται στο έγγραφο 11197/07 (JUR 260):

«Γνωμοδότηση της Νομικής Υπηρεσίας του Συμβουλίου της 22ας Ιουνίου 2007: Από τη νομολογία του Δικαστηρίου απορρέει ότι η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου αποτελεί θεμελιώδη αρχή του εν λόγω δικαίου. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η αρχή αυτή είναι συνυφασμένη με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Κατά την πρώτη απόφαση στο πλαίσιο αυτής της πάγιας νομολογίας (Costa/ENEL⁽¹⁾ ⁽¹⁾ «(...) συνάγεται ότι, εφ' όσον το δίκαιο που γεννήθηκε από τη Συνθήκη απορρέει από αυτόνομη πηγή δικαίου, δεν είναι δυνατόν, λόγω του ιδιόμορφου πρωτότυπου χαρακτήρα του, να του αντιτάσσεται οποιοδήποτε εσωτερικό νομοθετικό κείμενο, χωρίς να χάνει τον κοινοτικό του χαρακτήρα και χωρίς να διακυβεύεται η νομική βάση της ίδιας της Κοινότητας.»), 15 Ιουλίου 1964, υπόθεση 6/64) Δεν υπήρχε μνεία της υπεροχής στη Συνθήκη, πράγμα που εξακολουθεί να συμβαίνει και σήμερα. Το γεγονός ότι η αρχή της υπεροχής δεν θα περιληφθεί στη μελλοντική Συνθήκη ουδόλως μεταβάλλει την ύπαρξη της αρχής και την υφιστάμενη νομολογία του Δικαστηρίου»

6 ΔΕΚ 26/62, NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos κατά Nederlandse administratie der belastingen, 05.02.1963, ΣυλλΝομ 1954 – 1964, σελ. 863

άμεσης ισχύος ενός κοινοτικού κανόνα (άρθρο 12 ΣυνθΕΟΚ), αν, δηλαδή, αυτός παράγει άμεσα αποτελέσματα για τους ιδιώτες και είναι αυτόματα εκτελεστός. Το ΔΕΚ, προβαίνοντας σε μια ανάλυση της φύσης της ίδιας της Κοινότητας, προσδιόρισε αυτήν ως μια «νέα έννομη τάξη» και προσέδωσε στο κοινοτικό δίκαιο τα χαρακτηριστικά της αυτονομίας, της αμεσότητας και (εμμέσως και) της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου έναντι του εθνικού.

Στη συνέχεια ακολούθησε η «γενέθλια», όπως χαρακτηριστικά ονομάστηκε, της αρχής της υπεροχής απόφαση Costa κατά E.N.E.L. (C- 6/64)⁷. Σε αυτήν την απόφαση διατυπώθηκε ρητά πλέον η αρχή της υπεροχής και αυτή αποτέλεσε τη βάση της θεωρητικής θεμελίωσης της. Το ζήτημα που τέθηκε ήταν εάν μεταγενέστερος κανόνας εθνικού δικαίου (ιταλικού εν προκειμένω), που είναι αντίθετος σε προγενέστερο κοινοτικό κανόνα, υπερισχύει του τελευταίου και αναπτύσσει κανονικά τα αποτελέσματά του στο εσωτερικό της χώρας. Το ΔΕΚ, τονίζοντας και στηριζόμενο πάλι στην ιδιομορφία της Κοινότητας, ότι δηλαδή αυτή αποτελεί «αδιαίτηρη αυτόνομη τάξη», απεριόριστου χρόνου, η οποία διαθέτει δικά της όργανα, νομική προσωπικότητα, ικανότητα δικαίου και ικανότητα διεθνούς εκπροσώπησης, αποφάνθηκε ότι δεν είναι δυνατό μεταγενέστερος εθνικός κανόνας να υπερισχύει έναντι αυτών που πηγάζουν από το κοινοτικό δίκαιο, καθώς κάτι τέτοιο θα οδηγούσε στο να αποφεύγουν τα κράτη –μέλη τις υποχρεώσεις τους θεσπίζοντας (μεταγενεστέρως) αντίθετους κανόνες δικαίου και τελικά θα υπονομεύονταν οι ίδιοι οι σκοποί και η νομική βάση της ίδιας της Ένωσης.

Το ΔΕΚ δηλαδή, τονίζει τη σημασία της ομοιόμορφης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου και την απαγόρευση επηρεασμού αυτής από μονομερείς πράξεις των κρατών⁸. Εξάλλου τα ίδια τα κράτη – μέλη ήταν αυτά που προσχώρησαν στην Ένωση περιορίζοντας την κυριαρχία τους σε ορισμένους τομείς και δημιούργησαν έτσι μια αυτόνομη έννομη τάξη, η οποία μόνο υπό αυτές τις συνθήκες μπορεί να πετύχει τους στόχους της και να λειτουργήσει εύρυθμα⁹.

Η θέση ότι το ενωσιακό δίκαιο υπερέχει έναντι, όχι μόνο έναντι των εθνικών κανόνων δικαίου, αλλά μάλιστα και έναντι του Συντάγματος διατυπώθηκε για πρώτη φορά στην απόφαση Internationale Handelsgesellschaft (C- 11/70)¹⁰ ή «Solange I», όπως αλλιώς αναφέρεται. Το ΔΕΚ στους ισχυρισμούς του γερμανικού

---

7 ΔΕΚ 6/64, Flaminio Costa κατά Ente Nazionale per l'Energia Elettrica (E.N.E.L.), 15.6.1964, ΣυλλΝομ 1954 – 1964, σελ.1191

8 Λ. Παπαδοπούλου, ο.π., σελ. 125-126

9 Ευγενία Ρ. Σαχπεκίδου, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2013, σελ 503

10 ΔΕΚ 11/70, Internationale Handelsgesellschaft mbH κατά Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel, 17.12.1970, ΣυλλΝομ 1969 – 1971, σελ.581)

δικαστηρίου ότι « (...) η υπεροχή του υπερεθνικού δικαίου πρέπει να υποχωρήσει ενώπιον των αρχών του γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου»¹¹ απάντησε ρητά ότι «η προσφυγή σε κανόνες ή νομικές έννοιες εθνικού δικαίου, για την εκτίμηση του κύρους πράξεων που εκδόθηκαν από τα όργανα της Κοινότητας, θα είχε ως αποτέλεσμα να θίξει την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του κοινοτικού δικαίου. (...) [Δ]εν θα ήταν δυνατό, λόγω της φύσεώς του, ν' αντιταχθούν δικαστικώς στο δίκαιο που γεννάται από τη Συνθήκη, αφού απορρέει από αυτόνομη πηγή, κανόνες εθνικού δικαίου, *όποιοι κι αν είναι*¹², χωρίς το δίκαιο αυτό να χάσει τον κοινοτικό του χαρακτήρα και χωρίς να τεθεί υπό αμφισβήτηση η νομική βάση της ίδιας της Κοινότητας. (...) [Η] επίκληση προσβολής είτε των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως έχουν διατυπωθεί από το Σύνταγμα ενός κράτους μέλους, είτε των αρχών μιας εθνικής συνταγματικής δομής δεν θα μπορούσε να θίξει το κύρος μιας πράξης της Κοινότητας ή την ισχύ της στο έδαφος του κράτους αυτού.»¹³ Με αυτή την απόφαση γίνεται πλέον σαφές από το ΔΕΚ ότι τα κράτη – μέλη δεν επιτρέπεται να αρνούνται να συμμορφωθούν προς το κοινοτικό δίκαιο, ακόμα κι αν αυτή η συμμόρφωση θα έχει ως αποτέλεσμα να θιγούν διατάξεις των εθνικών τους συνταγμάτων.

Έκτοτε και σταθερά πλέον το ΔΕΚ με τη νομολογία του, υπογραμμίζει την υπεροχή του δικαίου ΕΕ έναντι «οποιασδήποτε φύσης διατάξεων του εσωτερικού δικαίου» και τονίζει ότι «τα κράτη – μέλη [δεν μπορούν] να αντιτάξουν οποιασδήποτε φύσεως εμπόδια» σε αυτή την εφαρμογή¹⁴.

Η αρχή της υπεροχής ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο με την απόφαση *Simmenthal* (C – 106/77)¹⁵, στην οποία πάλι τέθηκε το ζήτημα αντιθέσεως μεταξύ κανόνος του κοινοτικού δικαίου και μεταγενέστερης διατάξεως εθνικού νόμου. Το ΔΕΚ, αφού τόνισε για ακόμα μια φορά την αρχή της υπεροχής, αποφάνθηκε, επιπλέον, ότι τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να αφήσουν ανεφάρμοστες αντίθετες στο ενωσιακό δίκαιο διατάξεις του εθνικού τους δικαίου, είτε προγενέστερες είτε μεταγενέστερες του κανόνα του κοινοτικού δικαίου¹⁶, χωρίς να χρειάζεται να περιμένουν την

---

11 ΔΕΚ 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft*, ό.π., σκ.2

12 έμφαση του γράφοντος

13 ΔΕΚ 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft*, ό.π., σκ. 3

14 Σχετικά βλ. ΔΕΚ 48/71, *Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ιταλικής Δημοκρατίας*, 13.06.1972, *ΣυλλΝομ 1972 – 1973*, σελ. 85 επ., σκ. 6, 8, 9

15 ΔΕΚ 106/77, *Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Société anonyme Simmenthal*, 09.03.1978, *ΣυλλΝομ 1978*, σελ. 239

16 ΔΕΚ 106/77, *Simmenthal*, ό.π., σκ. 21

παρέμβαση των αρμοδίων οργάνων για την ακύρωση τους¹⁷. Όρισε, μάλιστα, ότι θα πρέπει να εμποδίζεται η έγκυρη έκδοση νέων εθνικών νομοθετικών πράξεων, κατά το μέτρο που οι πράξεις αυτές δεν συμβιβάζονται με τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου¹⁸.

Με την αρχή της υπεροχής, δηλαδή, το κοινοτικό δίκαιο δεν έχει μόνο αξίωση υπεροχής, αλλά και αξίωση ουσιαστικής εφαρμογής του από τα εθνικά δικαστήρια με παραμερισμό κάθε αντίθετου εθνικού κανόνα.

Συμπερασματικά, η αρχή της υπεροχής, όπως διαμορφώθηκε από το Δικαστήριο έχει την εξής σαφή διατύπωση: *οποιοδήποτε ενωσιακός κανόνας υπερέχει οποιοδήποτε εθνικού κανόνα*¹⁹ (είτε προγενέστερου είτε μεταγενέστερου, οποιασδήποτε φύσης) καθώς μόνο με αυτή την υπεροχή μπορεί να διασφαλιστεί η ενιαία εφαρμογή του ευρωπαϊκού δικαίου στα κράτη – μέλη και κατ' επέκταση η επίτευξη των στόχων της Ένωσης.

Προκειμένου να τη θεμελιώσει, το ΔΕΚ στηρίχθηκε σε δύο βάσεις: αφ' ενός στην ιδιαίτερη φύση και την αυτονομία της Ένωσης, η οποία αποτελεί μια αυτόνομη πηγή δικαίου και αφ' ετέρου στους ίδιους τους σκοπούς και τη λειτουργία που επιτελεί η Ένωση.

Η αρχή επιτάσσει επίσης την υπεροχή έναντι όλων των κρατικών διατάξεων, ανεξάρτητα από το εάν αυτές είναι ουσιαστικού ή διαδικαστικού περιεχομένου, στο μέτρο που αυτές μπορούν να την καταστήσουν ουσιαστικά ανεφάρμοστη²⁰.

III. Η υποδοχή της αρχής της υπεροχής από τα κράτη – μέλη

A. Πού την θεμελιώσαν

Η αρχή της υπεροχής έναντι του κοινού νόμου έγινε κατά βάση (αν και με κάποιες αντιδράσεις, ιδίως στην αρχή) αποδεκτή από τα κράτη – μέλη. Ορισμένα κράτη – μέλη προσπάθησαν να τη θεμελιώσουν στην *ίδια τη φύση* της Ένωσης, η οποία

---

17 ΔΕΚ 106/77, Simmenthal, ό.π., σκ. 24 : Έχοντας, δηλαδή την υποχρέωση να εξασφαλίζει την πλήρη και αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων του κοινοτικού δικαίου, θα πρέπει «να αφήσει κυριαρχικά ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη διάταξη της εθνικής νομοθεσίας, έστω και μεταγενέστερη, χωρίς να υποχρεούται να αναμείνει την προηγούμενη εξαφάνισή της είτε δια της νομοθετικής οδού είτε με οποιαδήποτε άλλη συνταγματική διαδικασία»

18 ΔΕΚ 106/77, Simmenthal, ό.π., σκ. 17

19 Δονάτος Παπαγιάννης, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Ν. Σάκκουλα, 2016, σελ. 316 / έμφαση του γράφοντος

20 Λ. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 198

αποτελεί αυτόνομη έννομη τάξη και έτσι η αρχή της υπεροχής είναι απαραίτητη προκειμένου να εκπληρώσει τους σκοπούς της (τελολογική θεμελίωση)^{21, 22} Στις περισσότερες, όμως, περιπτώσεις τη θεμελίωσαν στις *συνταγματικές διατάξεις* βάσει των οποίων προσχώρησαν στην Ένωση, σε κάποια, δηλαδή, συνταγματική διάταξη στην οποία στηρίζεται και από την οποία προβάλλουν ότι αυτή απορρέει, προκειμένου να υπάρχει η μικρότερη δυνατή διατάραξη της υπάρχουσας συνταγματικής ιεραρχίας²³ και σχετικά μεγαλύτερη ασφάλεια, καθώς βάση γι' αυτό αποτελούσε υπέρτερος κανόνας δικαίου (συνταγματική θεμελίωση)^{24, 25} Επίσης, σχεδόν όλα τα δικαστήρια δέχτηκαν σταδιακά την υπεροχή αυτή.

B. Η αντίδραση των κρατών – μελών στην υπεροχή του ενωσιακού δικαίου έναντι του Συντάγματος

Το γεγονός ότι τα περισσότερα κράτη θεμελίωσαν την αρχή της υπεροχής στο εθνικό Σύνταγμα, θεωρώντας ότι από αυτό αντλεί το κοινοτικό δίκαιο τη νομιμοποίησή του, συνεπάγεται μεν ευχερώς την αποδοχή της υπερίσχυσης του κοινοτικού έναντι του εθνικού δικαίου, δημιουργεί, όμως, προβλήματα όσον αφορά την αποδοχή της υπεροχής του και έναντι του Συντάγματος, δηλαδή του θεμελίου από το οποίο αντλεί την ισχύ του.

Ζωηρή αντίδραση, προκάλεσε η θέση του ΔΕΚ περί υπεροχής του ενωσιακού δικαίου έναντι των Συνταγμάτων των κρατών – μελών. Τα κράτη – μέλη, θεωρώντας ότι μια τέτοια παραδοχή θα αποτελούσε ισχυρό πλήγμα στην εθνική τους κυριαρχία αντέδρασαν σε αυτή και υποστήριξαν ότι δεν μπορεί η παραχώρηση αρμοδιοτήτων να φτάνει μέχρι το σημείο να “απολεσθεί” η κυριαρχία, μέχρι δηλαδή το σημείο να πλήξει θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές (θεσμική δομή κράτους, εθνική ανεξαρτησία, εδαφική ακεραιότητα, θεμελιώδη δικαιώματα)²⁶ Πολλές φορές, μάλιστα, προέβαιναν σε έλεγχο (αντι)συνταγματικότητας του κοινοτικού δικαίου ή επεφύλασσαν για τον εαυτό τους τον τελευταίο λόγο. (Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία), Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με την αξίωση υπεροχής έναντι των συνταγματικών

---

21 Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το Λουξεμβούργο, η Ολλανδία και η Αυστρία, στις οποίες αναγνωρίζεται ότι το κοινοτικό δίκαιο υπερισχύει κάθε εθνικού, ακόμα και του συνταγματικού

22 Λ. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ.153, 154

23 Λ. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 198

24 Λ. Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 198

25 Μερικές από αυτές είναι η Γαλλία, η Ιταλία, το ΗΒ, η Ισπανία. – Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 162 επ.

26 Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 345)

διατάξεων, ιδιαίτερη αντίδραση παρατηρήθηκε αναφορικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, την οποία τα κράτη επιθυμούσαν να διασφαλίσουν με την εφαρμογή των συνταγματικών τους διατάξεων²⁷.

Γ. Αρμοδιότητα της αρμοδιότητας

Έντονη αντίδραση παρατηρήθηκε και σχετικά με το ζήτημα της αρμοδιότητας της αρμοδιότητας, δηλαδή την αρμοδιότητα του ποιος θα ελέγχει για το αν μια διάταξη του ενωσιακού δικαίου είναι *ultra vires*, καθώς και αυτή είναι συνυφασμένη με την έννοια της κυριαρχίας. Το ΔΕΕ όρισε ότι έχει το ίδιο την εξουσία να ερμηνεύει τις Συνθήκες, να αποφασίζει για το ποιες υποθέσεις εμπίπτουν στα όρια και την αρμοδιότητα της Ένωσης (σχετικά δηλαδή με το ποιες αρμοδιότητες έχουν εκχωρηθεί από τα κράτη) και κατ' επέκταση και στη δικαιοδοσία του ίδιου και αμφισβήτησε την αρμοδιότητα των εθνικών δικαστηρίων να κρίνουν μια κοινοτική νομοθεσία ως *ultra vires*²⁸. Από την άλλη πλευρά, τα περισσότερα εθνικά δικαστήρια αντέδρασαν σε αυτή τη θέση διακηρύσσοντας ότι αυτή η αρμοδιότητα (ελέγχου αν τα ευρωπαϊκά όργανα ενεργούν εντός των ορίων τους) ανήκει στα ίδια, ως έκφραση της κυριαρχίας τους, και αυτή η αντίδρασή τους εκδηλωνόταν είτε υπογραμμίζοντάς την με τις αποφάσεις τους είτε κρατώντας υποθέσεις ως καθαρά εθνικές και μη εμπίπτουσες στο πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου²⁹ είτε δείχνοντας απροθυμία να στείλουν προδικαστικά ερωτήματα για ορισμένα ζητήματα. Τόνιζαν μάλιστα ότι αυτά τα ίδια διαθέτουν την αρμοδιότητα να ελέγξουν αν ένας κοινοτικός κανόνας συγκρούεται με συνταγματικές διατάξεις³⁰.

---

27 Μια από τις πρώτες αποφάσεις πάνω σε αυτό το ζήτημα αποτελούσε η Internationale Handelsgesellschaft mbH κατά Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel, (ή Solange I), του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου (BVerfG), στην οποία το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Γερμανίας τόνισε ότι, για όσο διάστημα (*solange*) η Κοινότητα δεν θα προστατεύει τα θεμελιώδη δικαιώματα στον ίδιο βαθμό με το Γερμανικό Σύνταγμα, το Ομοσπονδιακό Δικαστήριο έχει την αρμοδιότητα να προβαίνει στο σχετικό έλεγχο και να μην εφαρμόζει το ενωσιακό εάν διαπιστώσει ότι συντρέχει τέτοια περίπτωση – δεξ παπαδοπούλου σελ. 275 και παρόμοια υπόθεση Frontini του Ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου – σελ. 280. Με επόμενες αποφάσεις μετρίασε όμως τη στάση του αυτή)

28 Υπόθεση Foto – Frost/ Υπόθεση 314/ 85, Foto-Frost κατά Hauptzollamt Lübeck-Ost, 22.10.1987, ΣυλλΝομ 1987, σελ. 4199 σκ. 17

29 Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 362

30 Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 291

Δ. Περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας

Η διατήρηση της κυριαρχίας, έχει ιδιαίτερη σημασία για τα κράτη - μέλη. Η έννοια της κυριαρχίας ενός κράτους μπορεί να νοηθεί ως η απόλυτη εξουσία χειρισμού των κρατικών υποθέσεων.

Η κυριαρχία των κρατών – μελών εκφράζεται με την άσκηση αποφασιστικών και ουσιαστικών αρμοδιοτήτων από αυτά που ανήκουν στον πυρήνα των παραδοσιακών αρμοδιοτήτων ενός κράτους .

Είναι γεγονός, όμως, ότι τα κράτη – μέλη, προσχωρώντας στην ευρωπαϊκή ένωση, προέβησαν στον περιορισμό, αν και σε ορισμένους μόνο τομείς, των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων και μεταβίβασαν αρμοδιότητές τους στα κοινοτικά όργανα.

Η συνεχής, όμως, παραχώρηση αρμοδιοτήτων θεωρήθηκε ότι συνιστά παρέμβαση και πλήγμα σε αυτή την κυριαρχία και κατέστη αναγκαία η εύρεση ορίων προς διασφάλιση ενός ελάχιστου περιεχομένου της.

Εξάλλου είναι γεγονός ότι ολοένα και περισσότερες αρμοδιότητες απομακρύνονται από τα κράτη – μέλη και παραχωρούνται στην Ένωση και ότι ολοένα και περισσότερες κρατικές πράξεις τίθενται σταδιακά υπό τον έλεγχο υπερκρατικών δικαιοδοτικών οργάνων. Η συνεχής επέμβαση της ΕΕ στην κυριαρχία των κρατών – μελών για να ρυθμίσει πεδία τα οποία συνεχίζουν να ανήκουν στην κυριαρχία τους (δηλαδή είναι συντρέχουσες αρμοδιότητες), όπως είναι η συνεχώς προερχόμενη από τη Ένωση νομοθετική ρύθμιση θεμάτων (επέμβαση στη νομοθετική αρμοδιότητα), ή η επιταγή να μείνουν ανεφάρμοστες θεμελιώδεις διατάξεις των εθνικών συνταγμάτων, χάριν της διασφάλισης των θεμελιωδών ελευθεριών, όπως επίσης και οι διαμάχες για το ποιος θα έχει τον τελευταίο λόγο στην εφαρμογή των ενωσιακών διατάξεων, (το ΔΕΕ ή τα εθνικά δικαστήρια,) αποτελούν ακόμα πεδία τριβής μεταξύ της ΕΕ και των κρατών – μελών, καθώς τα τελευταία υποστηρίζουν ότι κάτι τέτοιο πλήττει υπέρμετρα την κρατική τους κυριαρχία. Σημεία τριβής, επίσης, μπορούν να προκύψουν και σε περιπτώσεις οι οποίες, εμπίπτουν μεν a priori στην αρμοδιότητα των κρατών – μελών, είναι δυνατόν, όμως να θίγουν θεμελιώδεις ελευθερίες της Ένωσης και έτσι τίθενται τελικά εκποδών, υπηρετώντας την τελευταία.

IV. Σημείο σύγκλισης – συναίρεσης της σύγκρουσης: η συνταγματική ταυτότητα

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η ‘‘διαμάχη’’ μεταξύ των δύο εννόμων τάξεων, της ΕΕ και των κρατών – μελών, παρουσιάζεται σε δύο επίπεδα:

αφ’ ενός μεταξύ δικαίου της ΕΕ και εθνικών συνταγμάτων για το ποιο θα ‘υπερισχύσει’ τελικά και

αφ’ ετέρου μεταξύ ΔΕΕ και εθνικών – συνταγματικών κυρίως – δικαστηρίων για το πού θα τεθούν τα όρια υπεροχής και ποιο θα έχει τον ‘τελευταίο λόγο’.

Στην ολοένα επεκτεινόμενη διείσδυση στην κυριαρχία των κρατών – μελών και στην αντίσταση αυτών στη συρρίκνωσή της, και εφόσον είναι επιθυμητό να διατηρηθεί η Ένωση, λύση αποτελεί όχι η σύγκρουση, αλλά η «συναίρεση».

Προς αυτή την κατεύθυνση της ισορροπίας, θεωρήθηκε ότι πρέπει να επανεξεταστεί η σχέση των δύο εννόμων τάξεων υπό το πρίσμα του άρθρου 4 παρ. 2 ΣΕΕ, το οποίο καθιερώνει την έννοια της συνταγματικής ταυτότητας και συγκεκριμένα ορίζει ότι «Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση. ... »

Α. Έννοια της συνταγματικής ταυτότητας

Η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας που εισάγεται με το άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ είναι ακόμα θολή και το ποια στοιχεία υπάγονται εννοιολογικά σε αυτή δεν έχει πλήρως προσδιοριστεί. Ωστόσο με την κατοχύρωσή της αναδεικνύεται η επιταγή προς την ΕΕ να τη σεβαστεί, ως μια σημαντική, αν και σχετική, έννοια³¹.

Το ίδιο το άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ συμβάλλει στη διαμόρφωση του περιγράμματος της έννοιας της συνταγματικής ταυτότητας. Για να οριοθετηθεί η έννοια αυτή θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν τα εθνικά συντάγματα των κρατών – μελών και οι αποφάσεις των εθνικών συνταγματικών τους δικαστηρίων. Σε όλα τα συντάγματα υπάρχουν διατάξεις, οι οποίες αντιμετωπίζονται με έναν ιδιαίτερο τρόπο από τα ίδια, είτε διότι δεν αναθεωρούνται είτε διότι αναθεωρούνται πολύ δύσκολα. Επίσης, τα εθνικά συνταγματικά δικαστήρια, σε πολλές αποφάσεις τους θέτουν τα ίδια τα συνταγματικά όρια στην εφαρμογή διατάξεων του ενωσιακού δικαίου, τα οποία όρια διακηρύσσουν ότι δεν μπορούν να ξεπεραστούν. Αυτά τα συνταγματικά όρια που τίθενται από τα δικαστήρια ταυτίζονται με το τι συνιστά για κάθε κράτος τη συνταγματική του ταυτότητα. Για κάθε κράτος μπορεί αυτή να είναι κάτι μοναδικό και ιδιαίτερο και διαφοροποιείται ανάμεσα στα κράτη – μέλη. Συγκριτικά όμως μπορούμε να τα εντάξουμε στις εξής ευρύτερες κατηγορίες: στην προστασία των βασικών αρχών κρατικής οργάνωσης, των μορφών διακυβέρνησης, των μορφών και αρχών του πολιτεύματος, της εθνικής κυριαρχίας, της αρχής της δημοκρατίας, στα σύμβολα του κράτους, τους σκοπούς του κράτους, την προστασία ανθρώπινης αξιοπρέπειας, των θεμελιωδών δικαιωμάτων, και την αρχή του rule of law³². Ουσιαστικά, δηλαδή, πρόκειται για ιδιαιτερότητες των συνταγμάτων των κρατών, που στηρίζονται σε

---

31 Schyff G. 'The constitutional relationship between the European Union and its Member States: the role of national identity in article 4 (2) TEU', ELRev, 2012, p. 564

32 Bogdandy A. and Schill S., 'Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty', CMLRev, 2011, 48, p. 23 – 24

κάποιες συνταγματικές τους ευαισθησίες (*essentialia*³³) (μπορεί να περιλαμβάνουν και πολιτισμικές τους ιδιαιτερότητες), τις οποίες τα κράτη – μέλη υπολαμβάνουν ως το έσχατο όριο το οποίο δεν μπορεί να υπονομευθεί ή θιγεί από το ενωσιακό δίκαιο.

Η ΕΕ, βέβαια, όπως ορίζεται στο άρθρο 2 ΣΕΕ³⁴ σέβεται βασικές, κοινές στα κράτη – μέλη, αξίες όπως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η ελευθερία, η δημοκρατία, η ισότητα, το κράτος δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα. Επίσης, όπως τονίζεται νομολογιακά, προστατεύει τις γενικές αρχές των κρατών – μελών και τις κοινές συνταγματικές τους παραδόσεις. Η ‘συνταγματική ταυτότητα’, αποτελεί ένα ‘χώρο’, ο οποίος δεν εμπίπτει στις παραπάνω κατηγορίες, αλλά αποτελεί ιδιαιτερότητα του κάθε συγκεκριμένου κράτους – μέλους, έναν ευαίσθητο συνταγματικό πυρήνα που χρήζει κι αυτός προστασίας. Υποστηρίζεται, έτσι, ότι ενώ με τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις γίνεται προσπάθεια να δομηθεί μια ενιαία ευρωπαϊκή ταυτότητα, η ρήτρα περί συνταγματικής ταυτότητας, ως αντιθετική έννοια, συμβάλλει στη διατήρηση της συνταγματικής οντότητας του κράτους μέλους, έναντι της ενοποίησης και επιβεβαιώνει την εθνική συνταγματική ατομικότητα - ιδιαίτερη φύση, ως στοιχείο διαφοροποίησης από το συλλογικό υποκείμενο³⁵.

Ως εθνική ταυτότητα δεν μπορεί να νοηθεί κάθε εθνική συνταγματική ιδιαιτερότητα, αλλά μόνο οι παραπάνω θεμελιώδεις συνταγματικές δομές των κρατών – μελών³⁶. . Οι συνταγματικές διατάξεις που δεν είναι θεμελιώδεις και συνεπώς δεν συνιστούν την ιδιαίτερη ταυτότητα του συντάγματος, δεν μπορούν να αντιταχθούν στο ενωσιακό δίκαιο³⁷. Η έννοια, επομένως, της συνταγματικής ταυτότητας περιλαμβάνει, μόνο βασικά εθνικά συνταγματικά χαρακτηριστικά, τα οποία συμπίπτουν με τα συνταγματικά όρια έναντι της αρχής της υπεροχής που ανέπτυξαν τα εθνικά

---

33 Schyff G. ‘The constitutional relationship between the European Union and its Member States: the role of national identity in article 4 (2) TEU’, *ELRev*, 2012, p. 564

34 Άρθρο 2 ΣΕΕ: «Η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες. Οι αξίες αυτές είναι κοινές στα κράτη μέλη εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών.»

35 Schyff G. ‘The constitutional relationship between the European Union and its Member States: the role of national identity in article 4 (2) TEU’, ό.π. p. 570

36 Bogdandy A. and Schill S., ‘Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty’, *CMLRev*, ό.π., p. 14

37 Basselink L., ‘National and constitutional Identity before and after Lisbon’, σε www.utrechtlawreview.org, 2010, vol. 6, issue 3, (τελευταία πρόσβαση 18.2.18) p. 48

συνταγματικά δικαστήρια, τόσο εννοιολογικά όσο και αναφορικά με συγκεκριμένο περιεχόμενο³⁸.

Έχει υποστηριχθεί, μάλιστα, ότι το άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ, δεν αξιώνει απλά την προστασία της συνταγματικής ταυτότητας, αλλά μπορεί ακόμα να θεωρηθεί ότι επιτρέπει στα εθνικά δικαστήρια να επικαλεστούν, υπό προϋποθέσεις βέβαια και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, συνταγματικά όρια στην υπεροχή του ενωσιακού δικαίου³⁹ και ενδεχομένως να αρνηθούν να εφαρμόσουν και να παραμερίσουν την πράξη ή τον κανόνα της Ένωσης⁴⁰

B. Χαρακτηριστική Νομολογία

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις στις οποίες το ΔΕΕ δέχτηκε να παραμείνει ανεφάρμοστη διάταξη του ευρωπαϊκού δικαίου χάριν της προστασίας της συνταγματικής ταυτότητας κράτους – μέλους, ή αποδέχτηκε ότι το συγκεκριμένο στοιχείο θα μπορούσε να τύχει μείζονος προστασίας, αποτελούν οι εξής:

- Sayn – Wittgenstein (C – 208/09)⁴¹

Στην υπόθεση Sayn – Wittgenstein, οι αυστριακές αρχές αποφάσισαν να αφαιρέσουν από το επίθετο της Sayn – Wittgenstein τον τίτλο ευγενείας ‘πριγκίπισσα’ (Fürstin von Sayn – Wittgenstein) καθώς η αυστριακή νομοθεσία απαγόρευε στους αυστριακούς υπηκόους να χρησιμοποιούν αριστοκρατικούς χαρακτηρισμούς. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, θιγόταν η ελευθερία εγκατάστασης πολίτη κράτους – μέλους σε άλλο κράτος – μέλος. Η Αυστρία, στο δικαστήριο, τόνισε ότι οι συγκεκριμένες διατάξεις της νομοθεσίας της « (...) σκοπούν να διασφαλίσουν τη συνταγματική ταυτότητα της Δημοκρατίας της Αυστρίας. Ο νόμος περί καταργήσεως των τίτλων ευγενείας, (...) συνιστά θεμελιώδη απόφαση υπέρ της τυπικής ισότητας

---

38 Bogdandy A. and Schill S., ‘Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty’, CMLRev, ό.π., p. 15

39 Bogdandy A. and Schill S., ‘Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty’, ό.π., p. 3

40 Μανιτάκη Α., ‘Η προτεραιότητα εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου έναντι του Συντάγματος, η εναρμονισμένη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος και η τεχνική της αναλογικότητας (με αφορμή το τέλος του «Βασικού Μετόχου)», ΕφημΔΔ 2015, σελ. 323, 329

41 Υπόθεση C – 208/ 09, Ilonka Sayn-Wittgenstein κατά Landeshauptmann von Wien, 22.12.10, ΣυλλΝομ 2010, I – 13693

όλων των πολιτών ενώπιον του νόμου, καθόσον κανένας Αυστριακός πολίτης δεν πρέπει να διακρίνεται χρησιμοποιώντας συμπληρωματικά στοιχεία του ονόματός του με τη μορφή βαθμών ευγενείας, τίτλων ή αξιωμάτων, που έχουν ως αποκλειστική λειτουργία να διακρίνουν τον κάτοχό τους, ενώ δεν σχετίζονται καθόλου με το επάγγελμα ή τις σπουδές του.»⁴² Το ΔΕΕ απάντησε ότι το συγκεκριμένο μέτρο μπορεί να δικαιολογηθεί από τον σκοπό της αυστριακής νομοθεσίας, που είναι η αρχή της ισότητας όλων των πολιτών ενώπιον του νόμου. Στη στάθμιση μεταξύ των θεμελιωδών ελευθεριών και των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το ΔΕΕ έκρινε ότι «στο πλαίσιο της συνταγματικής ιστορίας της Αυστρίας, ο νόμος περί καταργήσεως των τίτλων ευγενείας, ως στοιχείου της εθνικής ταυτότητας, μπορεί να ληφθεί υπόψη κατά τη στάθμιση θεμιτών συμφερόντων μαζί με το αναγνωριζόμενο από το δίκαιο της Ένωσης δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων.»⁴³ Το Δικαστήριο, δηλαδή, ερμήνευσε το συνταγματικό υπόβαθρο του αυστριακού δικαίου ως στοιχείο ‘δημόσιας πολιτικής - δημόσιας τάξης’ της χώρας, το οποίο επέτρεπε απαραίτητους αλλά αναλογικούς περιορισμούς των θεμελιωδών ελευθεριών και τελικά δέχτηκε τον περιορισμό αυτών.

- Μηχανική (C – 213/07)⁴⁴

Στην ελληνικού ενδιαφέροντος απόφαση Μηχανική τέθηκε το ζήτημα αν και κατά πόσο η συνταγματική πρόβλεψη που όριζε το ασυμβίβαστο της σώρευσης στο ίδιο πρόσωπο ή σε συγγενικά μεταξύ τους πρόσωπα της ιδιότητας του ιδιοκτήτη, βασικού μετόχου κτλ επιχείρησης προμήθειας του δημοσίου αφ’ ενός και του ιδιοκτήτη, βασικού μετόχου κτλ επιχείρησης μέσων μαζικής ενημέρωσης αφ’ ετέρου, ερχόταν σε αντίθεση με την κοινοτική οδηγία, που παρέθετε περιοριστικά τα κωλύματα συμμετοχής σε διαγωνισμό για δημόσιες συμβάσεις. Σε αυτή έγινε επίκληση, ως στοιχείο της συνταγματικής ταυτότητας του κράτους, η διασφάλιση των κοινοτικών αρχών της διαφάνειας και της ίσης μεταχείρισης μεταξύ διαγωνιζομένων, των υποβαλλόντων δηλαδή προσφορά, και της διαφάνειας στο πλαίσιο των διαδικασιών σύναψης δημοσίων συμβάσεων. Το ΔΕΕ χρησιμοποιεί μια εξισοροπητική προσέγγιση στην εξέταση των συμφερόντων της ΕΕ στην εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου και του αντίστοιχου των κρατών – μελών προς διατήρηση των εθνικών συνταγματικών τους αρχών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση έκανε κατ’ αρχήν δεκτό ότι εθνικές συνταγματικές αξίες, που επιδιώκουν θεμιτούς σκοπούς, μπορούν να δικαιολογήσουν απαλλαγή ενός κράτους – μέλους από την εφαρμογή συγκεκριμένης κοινοτικής διάταξης, υπό τη προϋπόθεση όμως της τήρησης της αρχής της αναλογικότητας, προϋπόθεση η οποία τελικά έκρινε ότι δεν πληρούνταν στη

---

42 Υπόθεση C – 208/ 09, Ilonka Sayn-Wittgenstein, ό.π., σκ. 74

43 Υπόθεση C – 208/ 09, Ilonka Sayn-Wittgenstein, ό.π., σκ. 83 επ.

44 Υπόθεση C – 213/07, Μηχανική ΑΕ κατά Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης και Υπουργού Επικρατείας, 16.12.2008, ΣυλλΝομ 2008, I - 09999

συγκεκριμένη περίπτωση, καθώς το αμάχητο τεκμήριο αποτελεί δυσανάλογο μέτρο⁴⁵.

- Υπόθεση Malgožata Runevič-Vardyn και Łukasz Paweł Wardyn⁴⁶.

Σε αυτή την απόφαση παρουσιάστηκε η εθνική (λιθουανική εν προκειμένω) γλώσσα ως συνταγματικό αγαθό που έχει σχέση με τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας, συμβάλλει στην κοινωνική ενσωμάτωση των πολιτών, αποτελεί έκφραση της εθνικής κυριαρχίας, του αδιαίρετου χαρακτήρα του κράτους καθώς και της χρηστής λειτουργίας των κρατικών υπηρεσιών και των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης. Το ΔΕΕ είχε να σταθμίσει αφενός, το δικαίωμα των προσφευγόντων της κύριας δίκης σε σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής τους ζωής και, αφετέρου, τη θεμιτή προστασία από το εμπλεκόμενο κράτος μέλος της επίσημης εθνικής του γλώσσας και των παραδόσεών του. Το ΔΕΕ τόνισε ότι αποτελεί θεμιτό σκοπό η προστασία της επίσημης γλώσσας του κράτους, με βάση τον οποίο μπορούν να δικαιολογηθούν περιορισμοί στην άσκηση των δικαιωμάτων ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής κατά το άρθρο 21 ΣΛΕΕ και ότι οι περιορισμοί αυτοί μπορούν να δικαιολογηθούν μόνον εφόσον είναι αναγκαίοι για την προστασία των συμφερόντων στη διασφάλιση των οποίων αποσκοπούν και μόνο στο μέτρο που οι σκοποί αυτοί δεν μπορούν να επιτευχθούν με λιγότερο περιοριστικά μέτρα⁴⁷, ότι θα πρέπει δηλαδή η πράξη να είναι αναγκαία και όχι δυσανάλογη⁴⁸.

---

45 Υπόθεση C – 213/07, Μηχανική ΑΕ, ό.π., Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, σκ. 34«Συνεπώς, το κοινοτικό δίκαιο δεν απαγορεύει, καταρχήν, σε κράτος μέλος να αποκλείσει τους εργολήπτες που συνδέονται με επιχειρήσεις μέσω ενημέρωσης από τις διαδικασίες σύναψης των συμβάσεων δημοσίων έργων προς τον σκοπό της διασφάλισης των κοινοτικών αρχών της διαφάνειας και της ίσης μεταχείρισης μεταξύ διαγωνιζομένων. Πρέπει, ωστόσο, το ασυμβίβαστο αυτό μεταξύ του τομέα των δημοσίων έργων και του τομέα των μέσων ενημέρωσης να είναι σύμφωνο προς την αρχή της αναλογικότητας.»

46 Υπόθεση C – 391/09, Malgožata Runevič-Vardyn και Łukasz Paweł Wardyn κατά Vilniaus miesto savivaldybės administracija και λοιπών, 12.05.2011, ΣυλλΝομ 2011, I – 03787

47 Υπόθεση C – 391/09, Malgožata Runevič-Vardyn και Łukasz Paweł Wardyn, ό.π., σκ. 84, 81, 87, 88

48 Υπόθεση C – 391/09, Malgožata Runevič-Vardyn και Łukasz Paweł Wardyn, ό.π., σκ. 94

-- Υπόθεση Relu Adrian Coman⁴⁹ επί της οποίας εκκρεμεί η έκδοση απόφασης.

Ο Coman, Ρουμάνος υπήκοος, παντρεύεται στις Βρυξέλλες με τον Hamilton, Αμερικανό υπήκοο και ζητά από τις ρουμανικές αρχές να τους χορηγήσουν τα απαραίτητα έγγραφα προκειμένου να διαμείνουν και να εργαστούν στη Ρουμανία. Το αίτημα αυτό το στηρίζουν στην άσκηση δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας, που επιτρέπει σε σύζυγο πολίτη της Ένωσης να μεταβεί στο κράτος του συζύγου του. Οι ρουμανικές αρχές αρνούνται να του χορηγήσουν το δικαίωμα διαμονής, καθώς δεν μπορούν να τον θεωρήσουν «σύζυγο», αφού στη Ρουμανία δεν αναγνωρίζεται γάμος μεταξύ ομοφύλων. Το Ρουμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο, στο οποίο προσέφυγαν, έστειλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, ρωτώντας εάν πρέπει να χορηγήσει στον Hamilton δικαίωμα διαμονής στη Ρουμανία, ως σύζυγο πολίτη που άσκησε το δικαίωμά του στην ελεύθερη κυκλοφορία. Στην επ' ακροατηρίου συζήτηση, η παρεμβαίνουσα Λετονική Κυβέρνηση υποστήριξε ότι η έννοια του «γάμου» αποτελεί στοιχείο της εθνικής ταυτότητας των κρατών – μελών. Ο Γενικός Εισαγγελέας στις προτάσεις του τονίζει το εξής: «Πράγματι, ακόμη και αν γινόταν δεκτό ότι η έννοια του γάμου άπτεται της εθνικής ταυτότητας ορισμένων κρατών μελών, η υποχρέωση σεβασμού της ταυτότητας αυτής, η οποία προβλέπεται από το άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, δεν μπορεί να ληφθεί υπόψη ανεξάρτητα από την υποχρέωση καλόπιστης συνεργασίας που προβλέπεται από την παράγραφο 3 της ίδιας διατάξεως. Σύμφωνα με την τελευταία, τα κράτη μέλη υποχρεούνται να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τις Συνθήκες ή από πράξεις των θεσμικών οργάνων της Ένωσης.»⁵⁰ Μία από αυτές τις υποχρεώσεις είναι και ο σεβασμός της ελεύθερης κυκλοφορίας πολίτη της Ένωσης, η οποία εμποδίζει την άρνηση αναγνώρισεως του δικαιώματος εισόδου και διαμονής στους [υπηκόους τρίτου κράτους] εντός του κράτους μέλους όπου διαμένει ο πολίτης αυτός, προκειμένου να μη θιγεί η ελευθερία αυτή⁵¹

Από τις αποφάσεις αυτές, όπως και από άλλες στις οποίες το ΔΕΕ κλήθηκε να αποφανθεί περί προστασίας της συνταγματικής ταυτότητας⁵², διαφαίνεται η στάση

---

49 Υπόθεση C-673/16, Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton και Asociația Accept κατά Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne και Consiliul Național pentru Combaterea Discrimin

50 Υπόθεση C – 673/16, Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton και Asociația Accept κατά Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne και Consiliul Național pentru Combaterea Discrimin, Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Melchior Wathelet, 11.01.18, σκ. 40

51 Υπόθεση C – 673/16, Coman, ό.π., Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Melchior Wathelet, σκ. 38

52 Ενδεικτικά: Υπόθεση C- 112/ 2000 Eugen Schmidberger, Internationale Transporte und Planzüge κατά Republik Österreich, 12.06.2003, ΣυλλΝομ 2003, I-05659, στην οποία έγινε επίκληση

του να εξετάζει κατ' αρχήν προσεκτικά τους εν λόγω ισχυρισμούς. Πρωταρχικό μέλημά του, όμως, αποτελεί και η διασφάλιση των θεμελιωδών ελευθεριών που πρεσβεύει η ΕΕ. Γίνεται αντιληπτό, επομένως, ότι στις περιπτώσεις στις οποίες η αποδοχή της συνταγματικής ταυτότητας δεν αποκλείει πλήρως την προστασία των θεμελιωδών ελευθεριών, αλλά απλά τις περιορίζει μερικώς, το Δικαστήριο κάνει δεκτή την προστασία της συνταγματικής ταυτότητας. Αντίθετα, στις περιπτώσεις όπου, εάν προκρινόταν η προστασία της συνταγματικής ταυτότητας, θα θιγόταν πλήρως η ουσία των θεμελιωδών ελευθεριών, η προστασία της συνταγματικής ταυτότητας δεν ανταποκρίνεται στην αρχή της αναλογικότητας και στις υποχρεώσεις στις οποίες τα κράτη – μέλη οφείλουν να συμμορφώνονται εντός της Ένωσης.

Αυτό σημαίνει ότι η προστασία της συνταγματικής ταυτότητας, που πλέον καθιερώνεται και ρητά από την ΣΕΕ, δεν συνεπάγεται αυτομάτως την προστασία αυτής (και την υπεροχή της) έναντι του ενωσιακού δικαίου. Αντιθέτως αναδεικνύει την προσπάθεια για “συμβίωση” - συμβιβασμό σε έναν “κοινόχρηστο” συνταγματικό χώρο, που συνεπάγεται αμοιβαίο σεβασμό, ανοχή και αποδοχή⁵³ καθώς μόνο έτσι μπορεί να εξασφαλιστεί ο σεβασμός του ενωσιακού δικαίου και της συνταγματικής ταυτότητας και να προστατευθούν αποτελεσματικά σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο βαθμό και τα δύο.

Γ. Η πρό(σ)κληση για αλλαγή θεώρησης

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι η αρχή της υπεροχής και η προστασία της συνταγματικής ταυτότητας έχει αντίκτυπο σε δύο επίπεδα στη σχέση Ένωσης και κρατών – μελών: αφ' ενός στη σχέση μεταξύ ενωσιακού και εθνικού δικαίου, και αφ' ετέρου στη σχέση μεταξύ ΔΕΕ και εθνικών δικαστηρίων.

Μέχρι τώρα, γινόταν δεκτή η μονιστική θεωρία (κελσενική), σύμφωνα με την οποία κάθε πηγή δικαίου αντλεί την ισχύ της από μια ανώτερη. Πάνω στην αρχή αυτή κινήθηκαν και τα κράτη στην προσπάθεια θεμελίωσης της αρχής της υπεροχής.

του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης και του συνεταιρίζεσθαι / Υπόθεση C- 36/ 02, Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs-GmbH κατά Oberbürgermeisterin der Bundesstadt Bonn, 14.10.2004, ΣυλλΝομ 2004, I-09609 στην οποία έγινε επίκληση της προστασίας της αξιοπρέπειας – ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το Δικαστήριο εξετάζει τον ισχυρισμό παρά το γεγονός ότι δεν κατοχυρώνεται ρητά η προστασία της συνταγματικής ταυτότητας / Υπόθεση C- 62/14, Peter Gauweiler κ.λπ. κατά Deutscher Bundestag, 16.06.2015, Ψηφιακή συλλογή (Συλλογή νομολογίας του Δικαστηρίου - Γενική συλλογή), στην οποία προβλήθηκε ότι θίγεται η δημοκρατική αρχή / Υπόθεση C – 393/2010, Dermot Patrick O’Brien κατά Ministry of Justice, 01.03.2012, Ψηφιακή συλλογή (Συλλογή νομολογίας του Δικαστηρίου - Γενική συλλογή) / Υπόθεση C – 51/08, Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Μεγάλου Δουκάτου του Λουξεμβούργου, 24.05.2011, ΣυλλΝομ 2011, I-04231)

53 Schyff G. *The constitutional relationship between the European Union and its Member States: the role of national identity in article 4 (2) TEU*, ELRev, 2012, p. 571

Ωστόσο εξαιτίας αυτής αντιμετώπισαν προβλήματα στην αποδοχή της υπεροχής έναντι του Συντάγματος. Η θεωρία αυτή δεν προσφέρει επαρκή λύση όσον αφορά την έκφανση της υπεροχής έναντι του Συντάγματος, αφού είναι ασύλληπτο μια πηγή δικαίου να παραχωρεί σε μια άλλη πηγή δικαίου εξουσία να είναι ανώτερη από τη ίδια, εξουσία, δηλαδή, που δεν έχει ή δεν μπορεί να της προσδώσει.

Εγκαταλείποντας τη μονιστική θεωρία, η σχέση των δύο εννόμων τάξεων επανεξετάζεται με διαφορετικά εργαλεία. Η θέασή της πλέον γίνεται έχοντας υπόψη μια πλουραλιστική θεώρηση του φαινομένου. Οι απόψεις αυτές εκκινούν από διαφορετική βάση. Οι δύο έννομες τάξεις δεν προσδιορίζονται μεταξύ τους με σχέση ιεραρχική (αφού, όπως προαναφέρθηκε, κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε εννοιολογικό αδιέξοδο), αλλά με σχέση «ετεραρχίας». Όντας και οι δύο αυτόνομες τάξεις, με σχετική αυτοτέλεια και αυτονομία δεν μπορούν να τελούν σε σχέση ιεράρχησης⁵⁴

Η πυραμιδοειδής δομή των κανόνων δικαίου διατηρείται στο εσωτερικό των εννόμων τάξεων. Για τον προσδιορισμό, όμως, της σχέσης μεταξύ τους κρίνεται αλυσιτελής καθώς αυτές αποτελούν αυτοτελή και διακριτά συστήματα, τα οποία, αν και αλληλεπιδρούν συνεχώς, δεν συνιστούν μια ενιαία έννομη τάξη ώστε να ιδωθούν ιεραρχικά⁵⁵. Σε αυτόν τον συνταγματικό πλουραλισμό, συμβάλει σημαντικά/ καθοριστικά η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας, η οποία θα βοηθήσει ώστε οι κανόνες από τα δύο αυτά δικαϊκά συστήματα να 'εναρμονιστούν', όταν τέμνονται, προκειμένου να επιτευχθεί η αρμονική λειτουργία και συνεργασία και να εξασφαλιστεί η ελάχιστη προσβολή και των δύο.

Δ. Προς πραγμάτωση της σύγκλισης - Ο ρόλος του εθνικού δικαστή

Προς επίτευξη αυτής της εναρμόνισης και της εφαρμογής της διάταξης του άρθρου 4 παρ. 2 ΣΕΕ σημαντικό ρόλο θα διαδραματίσουν τα εθνικά όργανα, κυβερνήσεις, κοινοβούλιο και ιδίως τα εθνικά δικαστήρια, τα οποία θα πρέπει να κινούνται προς την κατεύθυνση μιας πλουραλιστικής θεώρησης. Το ζήτημα που ανακύπτει είναι ποιος θα αποφασίσει τι συνιστά συνταγματική ταυτότητα και τότε ένα συγκεκριμένο ενωσιακό μέτρο θα την θίγει υπέρμετρα⁵⁶. Προκειμένου η ρήτρα του άρθρου 4 παρ.

---

54 Μανιτάκη Α., 'Η προτεραιότητα εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου έναντι του Συντάγματος, η εναρμονισμένη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος και η τεχνική της αναλογικότητας (με αφορμή το τέλος του «Βασικού Μετόχου）」, ΕφημΔΔ 2015, σελ. ...

55 Μανιτάκη Α., 'Η προτεραιότητα εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου έναντι του Συντάγματος, η εναρμονισμένη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος και η τεχνική της αναλογικότητας (με αφορμή το τέλος του «Βασικού Μετόχου）」, ό.π., σελ. 319

56 Basselink L., 'National and constitutional Identity before and after Lisbon', σε www.utrechtlawreview.org, 2010, vol. 6, issue 3, (τελευταία πρόσβαση 18.2.18)

2 να τεθεί ουσιαστικά σε εφαρμογή, αναγκαίος κρίνεται ο διάλογος μεταξύ του Δικαστηρίου της Ένωσης και των δικαστηρίων των κρατών – μελών και η συνεργασία μεταξύ τους.

Το ΔΕΕ μπορεί μεν να οριοθετήσει σε γενικές γραμμές την έννοια της συνταγματικής ταυτότητας, δεν μπορεί, ούτε είναι σε θέση, όμως, να προσδιορίσει αυτό καθ' εαυτό το περιεχόμενό της σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εναπόκειται, συνεπώς, στα εθνικά δικαστήρια να υποδείξουν και να συνεργαστούν καλόπιστα με το ΔΕΕ αναφορικά με το τι αποτελεί συνταγματική ταυτότητα των κρατών – μελών που πρέπει να προστατευθεί και μέχρι ποιου σημείου, ενόψει και της αρχής του αυτόματου αποτελέσματος του δικαίου ΕΕ⁵⁷. Τα εθνικά δικαστήρια, δηλαδή, εκφράζουν και προσδιορίζουν τη συνταγματική ταυτότητα και το ΔΕΕ καλείται να ερμηνεύσει εάν θίγεται ενωσιακή διάταξη και να αποφασίσει σχετικά.

Υποστηρίζεται, λοιπόν, ότι τα εθνικά δικαστήρια θα πρέπει να αξιοποιήσουν το προνόμιο που τους δίνεται προκειμένου να προσδιορίσουν την συνταγματική τους ταυτότητα και να καλέσουν το ΔΕΕ να απαντήσει και να τη σεβαστεί.

Προς την κατεύθυνση αυτή παροτρύνονται να στέλνουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ, προβάλλοντας τους λόγους μη συμμόρφωσης με το ενωσιακό δίκαιο ή ζητώντας διευκρίνιση των ενωσιακών κανόνων, σε περίπτωση που οι πράξεις αυτές δεν είναι σαφείς (θεωρία της *acte clair*). Με αυτόν τον τρόπο αποσαφηνίζεται το νόημά τους, περιορίζεται όσο το δυνατόν η πολυμορφία του κοινοτικού δικαίου, και κατ' επέκταση αποφεύγονται σημεία σημεία τριβής με το ΔΕΕ⁵⁸.

Έτσι κι αλλιώς η υποχρέωση καλόπιστης συνεργασίας απαιτείται και από το άρθρο 4 παρ. 3 ΣΕΕ.⁵⁹

Επίσης, η συνεργασία έγκειται και στο ότι κάθε εθνικό δικαστήριο, ερμηνεύοντας και εφαρμόζοντας το δίκαιο της ΕΕ, πρέπει να γνωρίζει και να ακολουθεί - να συμμορφώνεται με την σχετική νομολογία του ΔΕΕ.

Επιπλέον τονίζεται ότι τα εθνικά δικαστήρια θα πρέπει και να ερμηνεύουν φιλικά με το δίκαιο της ΕΕ τις οποιεσδήποτε διαφωνίες τους (στα πεδία που είναι δεκτικά

---

57 Bogdandy A. and Schill S., 'Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty', ό.π., p. 4

58 Σύμφωνα με τη νομολογία του ΣτΕ, (εκτός εξαιρετικών περιπτώσεων) γίνεται δεκτό ότι, στην περίπτωση που πρόκειται να κριθεί αν μια ενωσιακή πράξη είναι σαφής ή όχι, προκειμένου να σταλεί προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, εάν υπάρχει ισχυρή μειοψηφία τελικά το προδικαστικό αποστέλλεται, προς διευκρίνιση της πράξης)

59 Άρθρο 4 παρ. 3 "Σύμφωνα με την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας, η Ένωση και τα κράτη μέλη εκπληρώνουν τα εκ των Συνθηκών καθήκοντα βάσει αμοιβαίου σεβασμού και αμοιβαίας συνεργασίας"

ερμηνείας) και αποτρέποντας μια ευθεία σύγκρουση. Η εναρμονισμένη με το ενωσιακό δίκαιο αποτελεί μια νέα μέθοδο ερμηνείας. Οι οποιοσδήποτε συγκρούσεις που προκύπτουν οφείλουν να είναι περιορισμένες και να αφορούν πλέον μόνο τις συνταγματικές ιδιαιτερότητες.

Σε κάθε περίπτωση, υποστηρίζεται ότι τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να αυτοπεριορίζονται. Στο όνομα της 'προστασίας των ιδιαιτεροτήτων τους' δεν πρέπει να υπερβάλουν και να ξεχνούν ότι οφείλουν να εκπληρώνουν και υποχρεώσεις που πηγάζουν από το δίκαιο της ΕΕ. Τα κράτη δεν είναι απλά «κράτη», αλλά «κράτη – μέλη» και υπό αυτή τους την ιδιότητα προσλαμβάνεται και ερμηνεύεται η ταυτότητά του, υπό την οποία οφείλουν να ενεργούν

V. Συμπεράσματα

Σύμφωνα και με το επίσημο σύνθημα της Ένωσης, μπορούμε να είμαστε «ενωμένοι στη διαφορετικότητα , στην πολυμορφία μας»⁶⁰, και να υπάρξει σημείο σύγκλισης των δύο κόσμων.

Καθοριστικό ρόλο σε αυτό διαδραματίζει ο σεβασμός της έννοιας της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών – μελών, ως στοιχείο που προσπαθεί να μετριάσει την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, τη συρρίκνωση της εθνικής κυριαρχίας και κατ' επέκταση τις συγκρούσεις μεταξύ των δύο εννόμων τάξεων.

Περαιτέρω, βέβαια, τίθενται τα ζητήματα: μήπως ο σκοπός να δημιουργηθεί μια όλο και πιο βαθιά Ένωση και η προσπάθεια ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αποκλείει και θέτει εν τοις πράγμασι σε δεύτερη μοίρα την προστασία της συνταγματικής ταυτότητας; Ή μήπως με την αποδοχή της προστασίας της συνταγματικής ταυτότητας, διασφαλίζεται μεν ένα κομμάτι κυριαρχίας των κρατών – μελών, αλλά επιβραδύνεται τελικά η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης;

Η απάντηση θα δοθεί στο μέλλον μέσα από τη διάπλαση της ΕΕ και θα εξαρτηθεί από τη βούληση και τις ενέργειες όλων των παραγόντων της.

---

60 "United in diversity" the motto of the European Union, first came into use in 2000

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία

Παπαγιάννης Δ., *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2016

Παπαδοπούλου Λ., *Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: Το Ζήτημα της 'Υπεροχής'*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα Κομοτηνή, 2009

Πλιάκος Δ. Α. , *Το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Θεσμικό και Ουσιαστικό Δίκαιο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012

Σαχπεκίδου Ρ. Ε., *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2013

Χριστιανού Β. (επίμ.), *Συνθήκη ΕΕ και ΣΛΕΕ, Κατ'άρθρο ερμηνεία*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012

Αρθρογραφία

Ελληνική

Γιαννακόπουλου Κ., *Μεταξύ συνταγματικών σκοπών και συνταγματικών ορίων: η διαλεκτική εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας στην εθνική και στην κοινοτική έννομη τάξη*, ΕφημΔΔ 2008, σελ. 733 επ.

Κατρούγκαλος Γ., *Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο*, σε www.katrougalos.gr, (τελευταία πρόσβαση 18.2.18)

Μανιτάκη Α., *Η προτεραιότητα εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου έναντι του Συντάγματος, η εναρμονισμένη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος και η τεχνική της αναλογικότητας (με αφορμή το τέλος του «Βασικού Μετόχου»)*, ΕφημΔΔ 2015, 317 επ.

Ράντος Α., *Ο διάλογος Συμβουλίου της Επικρατείας και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ΘΠΔΔ, 2016, τ. 3 -4

Παπαστυλιανού Χ., *Η συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών της ΕΕ και η ομοιόμορφη εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου από τα κράτη μέλη*, ΕφημΔΔ 2009, σελ. 538 επ.

Ξενόγλωσση

Basselink L., *National and constitutional Identity before and after Lisbon*, σε www.utrechtlawreview.org, 2010, vol. 6, issue 3, (τελευταία πρόσβαση 18.2.18)

Bogdandy A. and Schill S., *Overcoming Absolute Primacy: Respect for National Identity under the Lisbon Treaty*, CMLRev, 2011, 48: p. 1 - 38

Craig P., *'The ECJ, National Courts and the Supremacy of Community Law'*, σε www.ecln.net/elements/conferences/bookrome/craig.pdf (τελευταία πρόσβαση 18.2.18)

Dobbs M., *'Sovereignty, Article 4 (2) TEU and the Respect of National Identities: Swinging the Balance of Power in Favor of Member States?'*, Yearbook of European Law, 2014, vol. 33, No. 1, p. 298 – 334

Schyff G. *'The constitutional relationship between the European Union and its Member States: the role of national identity in article 4 (2) TEU'*, ELRev, 2012, p. 563 - 583

Νομολογία

ΔΕΚ 26/62, *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos κατά Nederlandse administratie der belastingen*, 05.02.1963, ΣυλλΝομ 1954 – 1964, σελ. 863

ΔΕΚ 6/64, *Flaminio Costa κατά Ente Nazionale per l'Energia Elettrica (E.N.E.L.)*, 15.6.1964, ΣυλλΝομ 1954 – 1964, σελ.1191

ΔΕΚ 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft mbH κατά Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, 17.12.1970, ΣυλλΝομ 1969 – 1971, σελ.581

ΔΕΚ 48/71, *Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ιταλικής Δημοκρατίας*, 13.07.1972, ΣυλλΝομ 1972 – 1973, σελ. 85

ΔΕΚ 106/77, *Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Sociéte anonyme Simmenthal*, 09.03.1978, ΣυλλΝομ 1978, σελ. 239

Υπόθεση C – 213/07, *Μηχανική ΑΕ κατά Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης και Υπουργού Επικρατείας*, 16.12.2008, ΣυλλΝομ 2008, I - 09999

Υπόθεση C – 208/ 09, *Ilonka Sayn-Wittgenstein κατά Landeshaupmann von Wien*, 22.12.10, ΣυλλΝομ 2010, I – 13693

Υπόθεση C – 391/09, *Malgožata Runevič-Vardyn και Łukasz Paweł Wardyn κατά Vilniaus miesto savivaldybės administracija και λοιπών*, 12.05.2011, ΣυλλΝομ 2011, I – 03787

Υπόθεση C – 673/16, *Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton και Asociația Accept κατά Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne και Consiliul Național pentru Combaterea Discrimin*, Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Melchior Wathelet, 11.01.18

